

Torm veeklaasis. Kaks artiklit Eesti NSV marksistliku ajalookäsitluse asjus

Helen Lausma-Saar

Sissejuhatus

Pärast karmikäelist ideoloogilist tasalülitamist, lakkamatuid „ümberrhindamisi“, kõikekammitsevat natsionalismihirmu ja dogmatismi, mis iseloomustas 1940-ndate lõppu ja 1950-ndate alguse Nõukogude ühiskonda, näis Stalini surma järgselt maailm avanevat.¹ Kampania kodanlike natsionalistide vastu nõrgenes, loomingulistest liitudest välja heidetute õigusi hakati vähehaaval taastama ja elustusid uuesti vahepeal praktiliselt likvideeritud teadused – sotsiaalsühholoogia, sotsioloogia, filosoofia, filosoofia ajalugu jne.² Vähem kui kolm kuud pärast Stalini surma vahetati välja Nõukogude Liidu ja Venemaa vanima akadeemilise ajalooajakirja Voprossõ Istorii toimetajaskond. Uued toimetajad nägid oma eesmärgina hinnangu andmist isikukultusega kaasnenud väärtustunud minevikupildile.³ 1954. aastal avas ajakiri Novõi Mir oma leheküljed senist maailmatajumist kritiseerivatele artiklitele⁴ ning sama aasta detsembris toimunud Nõukogude Liidu Kirjanike Liidu II kongressil räägiti kirjandusparandi objektiivsema hindamise vajadusest.

Samasuunalisi arvamusi oli kuulda ka eesti kirjanike suust.⁵ Erinevates humanitaarsetes valdkondades algasid avalikud diskussioonid hindamaks ümber stalinistlikku pärandit.

Eesti NSV-s toimus 1954. aastal kaks diskussiooni, mis leidsid üsna laialdase ühiskondliku vastukaja ning mida iseloomustas seni ametlikult valitsenud seisukohtadele vastuväidete esitamine. Esimene neist oli Eesti kirjanduse ajaloo õpikute arvustamine ja teine mõttevahetus toimus Tallinna arhitektuuri üle. 1954. aasta alguses ilmus seeria eesti kirjanduse ajaloo õpikuid keskkoolidele. Õpikute väärtuse hindamiseks korraldati arutluskoosolekuid, mis kestsid pea üheksa kuud ning mis pidid aitama kaasa üleideoloogiseeritud käsitlusest vabanemisele. Analoogiline arutelu leidis aset ajalehes Sirp ja Vasar. See oli arhitektuurialane diskussioon, mille tulemusena ENSV Arhitektuuri Valitsuse ja Arhitektide Liidu juhid tunnistasid Tallinna Viru väljaku planeerimisel altpoolt tulnud kriitika õigustatust.⁶

Diskussioonid leidsid aset ka ajalooteaduses.⁷ Üks selliseid oli Eesti NSV ajaloo perioodiseerimise arutelu Tartu Ülikooli ajalooringi

¹ E. Jansen. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938–1998: ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. J. Engelbrecht. Tallinn, 1998, lk. 111.

² R. Ruutsoo. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938–1998. Ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. J. Engelbrecht. Tallinn, 1998, lk. 120.

³ R. D. Markwick. Rewriting history in Soviet Russia. Palgrave Macmillan, 2001, lk. 50–51.

⁴ J. Zubkova. Russia after the war. Hopes, illusions, and disappointments, 1945–1957. Armonk, NY 1998, lk. 156–157.

⁵ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 40–44.

⁶ *Ibid.*

⁷ Autori märkus. Näiteks on O. Kuuli kirjutanud oma artiklis „Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi „sula“ ajal“ (Kleio. Ajaloo Ajakiri 1995, nr. 4, lk. 29–39) teose „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ (1952) üle diskuteerimisest 1956. aastal.

ja NSV Liidu ajalookateedri ühistel koosolekutel 1954. aasta lõpus. Arutelu objektiks oli ENSV TA Ajaloo Instituudi egiidi all ilmunud kogumik, mis koosnes neljast artiklist ja kus käsitleti Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusi.⁸ Suuremat poleemikat tekitasid aga 1952. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“⁹ uue redaktsiooni maketi arutelud 1956. aastal.¹⁰

Kaks artiklit

Tähelepanelikul lugejal oli 1956. aasta lõpus ja 1957. aasta alguses võimalik tutvuda kahe artikliga, milles arutleti kavandatud „Eesti NSV ajaloo“ uue väljaande koostamise problemaatika üle. Esimene, mille autoriks oli Karl Laigna, ilmus ajalehes Rahva Hääling ning teine pärines Voldemar Milleri sulest ja avaldati ajakirjas Looming.¹¹

Keeruline on hinnata, kas üldse ja kui, siis millist vastukaja artiklid avalikkuses tekitasid. Meie oma tagantjärele tarkuses võime väita, et NLKP XX kongress 1956. a. ja Stalini isikukultuse hukkamõistmine löid eeldused mõningate pingete maandamiseks ühiskonnas ning ühtlasi minevikukäsitluse osaliseks revideerimiseks ka Eestis. Samal ajal tuleb aga meeles pidada, et totalitaarse režiimi tingimustes ei saanud juhtuda, et valitsev kommunistlik partei annaks käest tõemonopoli. Samuti ei saanud olla juttugi fundamentaalsetest metodoloogilistest muutustest ajaloo käsitlemisel. Kui midagi ajalookirjutuses muuta andis või vastavalt partei direktiividele lausa muuta tuli, siis jäi see kõigest pinnavirvenduseks, mis ei puudutanud ajalookirjutuse sügavaid allhoovusi.

Usutavasti oli artiklite autoritele selge, et

nende võimalused muuta nõukogudeaegset Eesti ajalookäsitlust olid ahtakesed. Nad ei kuulunud tollasesse akadeemilisse eliiti, s. t. nad olid küll saanud erialase kõrghariduse, kuid ei kuulunud partei nomenklatuuri ning nende töökohad polnud ofitsiaalselt ajalooa tegelevates asutustes. Seesugused ülesastumised said tõenäoliselt üldse võimalikuks ainult tänu sellele, et 1956. a. sügisel leidis aset kaks Eesti NSV ajaloo ümberhindamisele pühendatud teaduslikku sessiooni. Arutelude käigus kõigutati mõningaid 1952. a. ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ esitatud seisukohti.¹² Vahetult pärast teist sessiooni 1956. a. detsembris polnud ametlikel historiograafidel, kelle all tuleb mõista piiratud hulka ajaloodiskursuse eest vastutavaid parteilasi, veel sugugi selge, milliste märkustega tuleb maketi muutmisel kindlasti arvestada. Võib oletada, et artiklite autorid pidasid lausa vajalikuks juhtida avalikkuse tähelepanu sellele, et diskussioon Eesti NSV ajaloo üle toimus ning 1952. a. stalinistlikus võtmes ilmunud üldkäsitlus vajas põhjalikku revisjoni. Näib, et artiklite autorid polnud sugugi veendunud, et üldkäsitluse autorkond eesotsas peatoimetaja Gustav Naaniga agaralt oma nelja aasta taguseid seisukohti muutma asuvad. Ehk pelgasidki K. Laigna ja V. Miller kõige enam just seda, et muudatusi uue üldkäsitluse redaktsiooni püütakse teha nii vähe kui võimalik ning et parandatud versioon ilmub tegelikult vanas kuues. Tuues „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketi diskussiooni avalikkuse ette, sai seda mingilgi moel vältida. Kartus polnud sugugi asjatu.¹³ Igatahes on just V. Milleri artikkel ajakirjas Looming tekitanud tollastes „akadeemilistes“ ringkondades ärevust ja ebakindlust. Teadaolevalt oli

⁸ Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Eessõna. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn, 1954.

⁹ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Peatoim. G. Naan. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn, 1952.

¹⁰ Maketi arutelu protokollid. „Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ maketi arutelu protokoll ja märkused. 15.10.1956. R-2343.3.255; „Eesti NSV ajaloo (kõige varasemast ajast tänapäevani)“ teise trüki arutluskoosoleku protokollid. 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.259.

¹¹ K. Laigna. Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel. – Rahva Hääling, 27.12.1956, nr. 302 (4269), lk. 5; V. Miller. Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu. – Looming 1957, nr. 1, lk. 155.

¹² Autoril on plaanis teadusliku sessiooni kulgemise kohta avaldada eraldi artikkel.

¹³ Artikli autoril on doktoritöö kirjutamise raames valmimas 1952. ja 1957. a. üldkäsitluste redaktsioonide võrdlus. Kuigi see töö on veel pooleli, võib ennatlikult öelda, et parandusi tehti 1957. a. väljaande teksti vähe.

see esimene kord, mil avalikkus sai teada, et 1952. a. ilmunud „Eesti NSV ajalugu“ polnud kontseptuaalselt kaugeltki perfektne ning et parandamisel olevasse versiooni oli vaja sisse viia oluliselt rohkem täiendusi ja parandusi, kui autorkond eesotsas G. Naaniga soovinud oleks. Seega tuleb K. Laigna, eriti aga V. Milleri ülesastumist pidada tähelepanuväärseks ühiskondlikuks faktiks.

Eesti NSV ajaloo parandamine

Olukorras, kus n.-ö. ametlike ajalookirjutajate ringi mitte kuulunud ajalooaridusega inimesed asuvad vaidlustama oma ilmeksimatutes surmkindlate historiograafide seisukohti, tekib paratamatult küsimus: kuidas sai see kõik võimalikuks? Eelnevalt sai mainitud, et Stalini surmale järgnenud järkjärguline ühiskondlike olude leevendumine ning kommunistliku partei XX kongress 1956. a. löid eelduse minevikukäsitluse mõningaseks revideerimiseks. Kuid ajaloolisel parteikongressil välja öeldud seisukohad olid siiski kõigest üldised suunised ning vastukaja oli liiduvabariikides erinev. Eestis andis tõuke diskussiooniks ajaloo mõtestamisele nimelt see, et käisid ettevalmistused NLKP XX kongressiks ning sellele eelnesid kohalikud parteifoorumid: 17.–19. jaanuar 1956 toimus EKP IX kongress. Moskva esindajatena olid Eestis sel foorumil NLKP KK aparadi sektori juhataja R. Tšernjajev ning sama osakonna instruktor P. Kalinnikov, kes saatsid oma aruande keskkomiteele 1956. aasta lõpus. Tähelepanu vääri faktina oli aruandes kirjas, et kongressil esinesid B. Kumm ja A. Resev, kes väitsid, et 1952. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ on ebaõiglaselt käsitletud Jaan Anvelti, Hans Pöögelmanni jt. kommunistide rolli ajaloo. Üldkäsitluses väideti, et „Eesti Tööraha Kommuuni etteotsa olid pugunud trotskistid

H. Pöögelmann ja J. Anvelt“, lisaks leiab käsitluses veel mõned sõimukohad nende aadressil siin-seal.¹⁴ Ühtlasi pahandas neid ka tõsiasi, et liiduvabariigi juhtkond pöörab liiga vähe tähelepanu revolutsioonilises liikumises osalenud kommunistidele.¹⁵ 25. jaanuaril 1956. aastal võeti EKP KK bürool arutelule kahe tema asutajaliikme J. Anvelti ja H. Pöögelmanni ekslik käsitlemine „Eesti NSV ajaloo“ üldkäsitluse 1952. a. trükis. Seesugune viga Eesti NSV ajalookäsitluses tuli kiiremas korras likvideerida ning EKP KK bürool otsustati anda üleliidulisele tsensuuriametkonnale (Glavlit) korraldus korjata müügilt ja raamatukogudest 1952. a. ilmunud „Eesti NSV ajalugu“ ning teised raamatud ja brošüürid, kus teost kiidetakse.¹⁶ I. Käbin ütles selle aktsiooni kohta nii: „Ajalehtedes tuleb öelda, et raamatu tiraaž on otsas, sellepärast ilmub varsti teine trükk.“¹⁷

EKP KK bürool otsustati, et ENSV TA Ajaloo Instituut peab esitama 1. aprilliks 1956 uue üldkäsitluse käsikirja. Selleks ajaks peab olema ühekõiteline „Eesti NSV ajalugu“ (nii eesti kui ka vene keeles) trükiks ette valmistatud¹⁸ ning kultuuriministeerium avaldab teose 1. juuniks 1956.¹⁹ Maketi koostamiseks anti kaks kuud. Nõnda lühike aeg parandusteks viitab sellele, et ilmselt ei tahetutki algselt raamatus midagi muud kohendada kui vaid asendada miinusmärk J. Anvelti ja H. Pöögelmanni ajaloolise rolli hindamisel plussmärgiga.

17. veebruaril 1956 toimus Tallinnas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadusliku nõukogu koosolek. Kohal oli 14 teadusliku nõukogu liiget. Koosolekut juhtas instituudi direktor Viktor Maamägi. ENSV TA Ajaloo Instituudi juhtkond andis EKP KK büroo jaanuarikuu otsuse põhjal välja lubaduse parandada „Eesti NSV ajalugu“ vana väljaannet.²⁰ V. Maamägi informeeris koosolekul osalejaid: jaanuaris ja veebruaris

¹⁴ K. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn, 2005, lk. 306.

¹⁵ T. Tännberg. 1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna. – Tuna 2006, nr. 3, lk. 57.

¹⁶ EKP KK Büroo istungite regestid. II, nr. 1. 1-4-1944, 17–27. 25. jaanuar 1956. 1954–1971. Koostanud T. Tännberg. Tartu, 2011, lk. 89.

¹⁷ K. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d, lk. 306.

¹⁸ Protokoll nr. 1. Teadusliku Nõukogu protokollid koos lisadega. 17.02.–21.12.1956. ERA, f. R-2343, n. 2, s. 137, lk. 2.

¹⁹ K. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d, lk. 306.

on saanud materjale J. Anvelti ja H. Pöögelmanni kohta, mis uuest seisukohast valgustavad nende tegevust. Sellega seoses on EKP Keskkomitee teinud instituudile ettepaneku anda välja parandatud kujul „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)“.²¹

Koosolek otsustas, et seoses täiendavate materjalidega, mis olid saanud 1956. aasta jaanuaris ja veebruaris ning valgustavad J. Anvelti ja H. Pöögelmanni tegevust uuest seisukohast, peab ära muutma ENSV TA Ajaloo Instituudi teadusliku nõukogu koosoleku otsuse 29. jaanuarist 1954.²² Teadmiseks tuli võtta direktiooni seisukoht, et vastavalt EKP Keskkomitee otsusele valmistatakse lähemate kuude jooksul instituudis ette teose „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ uus trükk, milles arvestatakse uusi materjale.²³

Kohe pandi paika ka ajagraafik. Kuu-päevatäpsusega fikseeriti, millal arutatakse igat peatükki eraldi ning mis ajal need lähevad trükki. Kõik osalejad lubasid, et saavad vastavalt määratud tähtajaks neile usaldatud peatükkidega valmis, v. a. H. Moosberg, kes lubas anda kindla tähtaja veebruari lõpuks.²⁴

Plaanitud maketiga märtsi lõpuks siiski valmis ei jõutud. 19. aprillil 1956 ENSV TA Ajaloo Instituudi teadusliku nõukogu koosolekul andis instituudi teaduslik sekretär O. Saadre ülevaate „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki koostamise käigust. Ta nentis, et „vastavalt väljatöötatud graafikule kulgeb uue

väljaande toimetamine normaalselt. Mõningaid raskusi võivad tekitada IX, XII ja XV peatüki koostamine, kus võib-olla oleks vaja laiendada nende peatükkide autorite kollektiivi.“²⁵ Koosolek otsustas autorite kollektiivi laiendada ning sellega lõppes ajalookäsitlust arutav päevakorrapunkt.

Seega muudeti ajalookäsitluse koostamise käigus „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki väljaandmise meetmeid ja ajagraafikut. Algselt pidid peatükkide koostamine, arutamine ja trükkimine toimuma paralleelsete protseduuridena paari kuu jooksul. Tegelikult sai kahest kuust pea kaks aastat. Millised ametlike historiograafide omavahelised vastuolud selles peamist rolli mängisid, seda on raske hinnata. Tundub siiski, et kui üks leer, keda esindas G. Naan, püüdis kiiresti asjaga n.-ö. ühele poolele saada, siis suure tõenäosusega tema vastasleer H. Moosbergiga eesotsas üritas pigem uut redaktsiooni suunata laiapärgalisele arutamisele.

Ajalookäsitluse teise trüki ajagraafiku muutusest olenemata oli maketi koostamise aeg äärmiselt lühike. Makett anti ladumisele 21. aprillil 1956 ja trükki sama aasta 3. augustil.²⁶ See anti välja piiratud tiraažis ja saadeti seisukohavõtuks asutustele laiali erinimekirja järele.²⁷ Kaane üleval paremas servas on näha väikeses kirjas sõna „makett“. Lisaks on kaanel välja toodud vastutava asutuse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi nimi

²⁰ Protokoll nr. 1. Teadusliku Nõukogu protokollid koos lisadega. 17.02.–21.12.1956. R-2343.2.137, lk. 2.

²¹ *Ibid.*, lk. 1.

²² Kahjuks ei selgu ajaloo instituudi säilinud arhiivimaterjalidest, milline oli 1954. a. 29. jaanuari otsuse sisu. Ometi võib arvata, et jutt käis Jaan Anvelti ja Hans Pöögelmanni rolli ümberhindamisest juba siis. Ilmselt on nende rehabiliteerimise eest kõige aktiivsemalt tegutsenud Hilda Moosberg ning pole sugugi välistatud, et Kummi ja Resevi ülesastumise taga parteikongressil oli just tema. H. Moosberg räägib „Eesti NSV ajaloo“ maketi arutluskoosolekul sellest, kuidas teda hakati taga kiusama 1949. aastast pärast seda, kui ta oli H. Kruusi süüdistanud kodanlikus natsionalismis. Teisalt mainib ta, et oli I. Käbinile ja L. Lentsmanile juba 1954. aastal rääkinud H. Pöögelmanni ja J. Anvelti rehabiliteerimise vajadusest. Et I. Käbin ja L. Lentsman ei pannud H. Moosbergi juttu täheleegi, saatis ta mõne aja pärast vastavasisulise kirja ka NLKP Keskkomiteesse. Mõne aja pärast toimuski H. Pöögelmanni ja J. Anvelti rehabiliteerimine. „Eesti NSV ajaloo (kõige varasemast ajast tänapäevani)“ teise trüki arutluskoosoleku protokollid. 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.259, lk. 99.

²³ Protokoll nr. 1. Teadusliku Nõukogu koosolekute protokollid koos lisadega. 17.02.–12.12.1956. R-2343.2.137, lk. 2.

²⁴ Protokoll nr. 2. Teadusliku Nõukogu protokollid koos lisadega. 17.02.–21.12.1956. R-2343.2.137, lk. 2.

²⁵ *Ibid.*, lk. 13.

²⁶ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Makett. Toimetanud Gustav Naan. Tallinn, 1956.

²⁷ „Eesti NSV ajaloo“ II trüki maketi arutluskoosoleku stenogreesüürid. (19. ja 20. oktoober 1956). Puuduvad Jakobovskaja esinemine (19. oktoober) ja Pašuto esinemine (20. oktoober). ERAF, f. 2343, n. 3, s. 258, l. 24.

ja teose pealkiri: „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ ja „teine trükk“.

Makett pandi kokku akadeemik G. Naani juhendamisel Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi kollektiivi poolt koosseisus Öie Elango, Otto Karma, Endel Laul, Abe Liebman, Georg Lukin, Viktor Maamägi, Harri Moora, Hilda Moosberg, Madis Pesti, Harald Saarniit Joosep Saat, Arnold Takkin ja Artur Vassar.²⁸

Tähelepanuväärne on siinjuures ikkagi see, et ladumisest trükkimiseni kulus kaks ja pool kuud. Nii tähtsa parteilise teose ladumine oleks pidanud käima n.ö. ennaktempos ning vale pole ka eeldada, et 1952. a. väljaande ladu võis olla alles. Teiste sõnadega pidi maketi trükkimine takerduma põhjustel, milles ei saa süüdistada trükikoda. Hoopis tõenäolisem on aga asjaolu, et peapõhjuseks olid autorkonna omavahelised vastuolud.

Sarnaselt 1952. aasta „Eesti NSV ajaloo“²⁹ maketi teaduslike sessioonidega³⁰ toimusid

ka nüüd avalikud arutelud. Ei ole selge, kelle initsiatiivil loobuti kiirest „vigade parandusest“ ning ajaloo „ümberkujundustööst“, kuid need pidid saama lõpliku vormistuse pärast kollektiivseid maketi arutluskoosolekuid. Need toimusid 19.-20. oktoober 1956³¹ ja sama aasta 10.-11. detsembril³² Tallinnas aadressil Kohtu 6 ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi koosolekute saalis.³³ Enne seda leidsid aset kohalikud arutluskoosolekud, mille kokkuvõtted saadeti ENSV TA Ajaloo Instituuti.³⁴

„Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel“

Üldkäsitluse maketi parandustööd ei jäänud vaid n.-ö. akadeemiliste ringkondade siseasjaks. 1956. a. 27. detsembri Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ning Eesti NSV Ülemnõukogu ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu häälekandjas Rahva Häääl, nr. 302

²⁸ Eesti NSV ajalugu, 1956.

²⁹ 1952. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ koostamise lugu oli veelgi keerukam kui „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki väljaandmine. Nimelt oli 1947. aastal plaanides koostada ajalookäsitlused pealkirjaga „Lühike Eesti ajalugu I ja II“. 1951. aasta stenogramme põhjal, oli juttu ENSV ajaloo keskkooliõpikust, 1952. aasta sügistalvel oli teemaks „Eesti NSV ajaloo lühikursus“, 1952. aasta lõpul nägi ilmavalgust „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)“.

³⁰ ENSV ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid 18.12.1951, R-2343.3.109; ENSV ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid 27.12.1951, R-2343.3.10; Eesti ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid Vabariiklikus Parteikoolis ja TRÜ-s. Protokoll. ERA, f. R.2343, n. 3, s. 111; Märkusi ja ettepanekuid Eesti NSV ajaloo proovieksemplari kohta. sept./nov. 1952. ERA, f. R.2343, n. 3, s. 138; Eesti NSV ajaloo arutlemine TRÜ ajalookateedris 18. okt. 1952. Märkusi ja ettepanekuid Eesti NSV ajaloo proovieksemplari kohta. sept./nov. 1952. ERA, f. R.2343, n. 3, s. 138; Ühiskonnateaduste osakonna teaduslik sessioon. 10.–12. juulini 1952. a. Ühiskonnateaduste osakonna teadusliku sessiooni (10.–12. juulini 1952) materjalid. ERA, f. R.2343, n. 2, s. 89.

³¹ Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani) II trüki arutluskoosoleku protokoll ja sõnavõttude stenogrammid. Tallinnas 19. ja 20. oktoober 1956. a. ERA, f. R-2343, n. 3, s. 257.

³² „Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ teise trüki arutluskoosoleku protokollid 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.259; 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.260; 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.261.

³³ Arutluskoosolek 19.-20. oktoober 1956 Tallinnas Kohtu 6 ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi koosolekute saalis. Koosolekul oli moodustatud presiidium koosseisus akadeemik J. Eichfeld, akadeemik G. Naan, akadeemik H. Kruus, EKP Keskkomitee sekretär L. Lentsmann, akadeemik J. Saat, Läti NSV TA Ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär K. Strazdin, NSV Liidu TA Ajaloo Instituudi doktor V. Jatsunski Moskvas, prof. Jablonskis Leedust, K. Siilivask TRÜ-st, U. Taigro ja V. Maamägi. Koosoleku käiku protokollis ENSV TA AI teaduslik töötaja S. Ahelik, eestikeelseid sõnavõtte stenografeerisid I. Petrova ja M. Auberg, venekeelseid O. Petruhova ja A. Natsõna. Kahepäevasel arutelul võtsid sõna J. Eichfeld, G. Naan, J. Jankovski, A. Päss, V. T. Pašuto, S. Zabrodskaja, S. J. Jakobovskaja, O. Sepre, A. Drizul, A. Koni, V. K. Jatsunski, H. Kruus, N.N. Mansvetov, I. Paul, Maier, K. Strazdin, K. Jablonski V. Dorošenko, M. Jutšas, K. Siilivask, S. Vahtre, N.N. Šlõgina, V. T. Pašuto, V. Maamägi. Arutluskoosolekud detsembris toimusid 10. ja 11. kuupäeval. Kahepäevasel koosolekul võtsid sõna Puh ja I.-A. Soidra, K. Laigna, E. Plotnik, H. Kruus, B. Bernstein, A. Päss, R. Kenmaa, M. Lõhmus, E. Kaup, V. Tiik, V. Miller, J. Kahk, A. Hendrikson, A. Vaarman, A. Mesilane, L. Loone, G. Vilberg, K. Martinson, A. Vassar, H. Moosberg, A. Liebmann, H. Saarniit, M. Pesti ja G. Naan.

³⁴ Nt. 15. oktoobril 1956 toimus NSV Liidu ajaloo kateedri koosolek: Eesti NSV ajalugu. 1957. a. trükk. Maketi arutelu protokollid. Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani) maketi arutelu protokoll ja märkused. 15.10.1956. R-2343.3.255.

(4269) ilmus ajalehe kirjandusliku kaastöölise, ajalooarhidusega Karl Laigna artikkel „Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel“.³⁵ Artikli autor K. Laigna oli sündinud 12. juulil 1918. a. Tallinnas. Aastatel 1944–1945 oli ta vanem teaduslik kaastöötaja Riikliku Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas. 1945. a. lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo erialal ning perioodil 1947–1952 oli Tartu Riikliku Ülikooli aspirant. Aspirantuuri vältel külastas pidevalt ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu filiaali, kus kogus allikaid oma dissertatsioonitöö „Eesti ajalookirjutus kuni kodanliku riigini“ jaoks. Aastast 1957 oli K. Laigna ENSV TA Ajaloo Instituudi vanem teaduslik töötaja. Ta oli parteitu ega olnud kuulunud ühtegi parteisse ka varem.³⁶

K. Laigna väidab oma artikli „Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel“ sissejuhatavas osas, et NLKP XX kongress 1956. a. käsitles olulisi ideoloogilise töö küsimusi ning pööras suurt tähelepanu ka ajaloo-teadusega seotud probleemidele ja mõnedele senistele printsiipiaalset laadi vigadele. Need tulenesid isikukultusest ning väljendusid rea probleemide subjektivistlikus ja vulgaarsotsioloogilises käsitlemisel. Näiteks asendati faktiline materjal mõnikord lihtsustavate skeemide rakendamisega. Artikli autor tõdes, et taolised vead esinesid ka Eesti NSV ajaloo 1952. a. käsitluses.³⁷ K. Laigna ütles selgesõnaliselt: „Vigadest vabanemiseks ootabki nüüd Eesti NSV ajaloolasi ees edasilükkamatu ja kiireloomuline ülesanne: tuleb koostada täisväärtuslik marksistlik Eesti NSV ajaloo ülevaade.“³⁸ Artiklis puudutas K. Laigna mõningaid ajaloo käsitlemise probleeme, mille ümber tekkis „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketi arutelul 1956. a. oktoobris ja detsembris terav vaidlus. Esmalt toob ta välja Eesti NSV ajaloo periodiseerimise küsimuse. Ta kirjutab, et ajaloo-nähtuste õige valgustamine saab toimuda vaid

õige periodiseeringu alusel, s. t. see peab toetuma marksistlikule periodiseeringule, heites kõrvale kodanluse huvid. K. Laigna väidab, et õige periodiseeringuni jõuti alles 1954. aastal ilmunud uurimuses „Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest“³⁹, mille seisukohad on aluseks uue käsitluse maketile. Teisena toob K. Laigna välja Eesti ja Vene ajalooliste suhete käsitlemise. Ta mõonab, et sõprus ja koostöö venelastega on etendanud eesti rahva ajaloolisel võitlusteel erakordselt suurt osa. Samas ei ole õige lääne-, põhja- ja lõunanaabrite kultuuri alahindamine, kelle mõju all eesti rahvuskultuur arenes. Kolmandaks toob K. Laigna välja eesti rahvusliku liikumise marksistliku analüüsi vajaduse, öeldes, et siin on tähtis rõhutada talurahvamasside käitumise olulisust. Edasi ütleb K. Laigna, et täie teravusega tuleb paljastada eesti kodanluse rahvavaenulik tegevus kodanliku diktatuuri perioodil. Ta rõhutab, et olulisi vajakajäämisi on maketis Nõukogude perioodi käsitlemisel. See tähendab, et tuleb rohkem näidata raskusi ja puudusi sotsialismi ülesehitamisel. Oma ülesastumise ajaleheveergudel võtab autor kokku järgnevaga: „Maketi arutelu käigus tehti rohkesti kriitilisi märkusi ja ettepanekuid, kuid arutluse tulemustest ei tehtud mingit analüüsi ega kokkuvõtet. Teose toimetaja sm. G. Naan oma lõppsõnas läks vaikides mööda sellest, millised järeldused tuleks arutluse tulemustest teha autorite kollektiivi juhtidel oma töö kohta. Eesti nõukogude ajaloolastel seisab ees tõsine töö, et anda lugejale kõige lähemal ajal teos, mis sisaldab lihtsustamata ja tõeliselt marksistliku käsitluse Eesti NSV ajaloost.“⁴⁰

Kokkuvõtvalt võib öelda, et K. Laigna artikkel ei kritiseeri isikuliselt kedagi (v.a. hinnang G. Naani lõppsõnale) ning ka „Eesti NSV ajaloo“ maketi sisulist külge arvustati detailides vähe. Võib-olla ei võimaldanud üksikasjadesse minna ajaleheartikli formaat. Enamik kommentaare on väljendatud peh-

³⁵ Rahva Hääl, 27.12.1956, nr. 302 (4269), lk. 5.

³⁶ Karl Vilhelmi poeg Laigna. Kaart – toimik. ENSV Riigi Keskarhiivi Filiaal. Lugemissaal. EAA, f. R-271, n. 2, s. 1474, l. 1–14.

³⁷ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Peatoim: G. Naan. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1952.

³⁸ K. Laigna. Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel, lk. 5.

³⁹ Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Eesti NSV Teaduste akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1954.

⁴⁰ K. Laigna. Vabaneda lihtsustamisest Eesti NSV ajaloo käsitlemisel, lk. 5.

met sõnastust kasutades ning need on üldist laadi. Eesmärgiks on aga siiski saata avalikusele sõnum: tuleb kirjutada korralik Eesti NSV ajaloo marksistlik käsitlus. Olgugi, et väljaõeldu on oma loomult esmapilgul justkui vähe konkreetne, sisaldab see ometi autori hinnangu „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketile: Karl Laigna ei ole selle sisuga rahul ning tema arvates tuleb veel palju töötada, et jõuda rahuldava marksistliku ajalookäsitluseni. Artikkel on ühiskondlik-poliitiliselt igati korrektne (teisiti ei saanud see ju ollagi!) ja selles nõuti õigetel metodoloogilistel alustel, s. t. marksismile rajanevat Eesti NSV ajalugu ning selliselt sõnastatuna järgiti kõrvalekaldu matult EKP Keskkomitee seisukohti.

„Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“

Kui Karl Laigna Rahva Hääles ilmunud artikkel on justkui piirekompav, siis ajakirja Looming 1957. aasta esimeses numbris ilmunud Voldemar Milleri kriitiline lugu on tolle aja kohta jahmatamapanevalt julge. Selle pealkiri on „Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“ ja autor analüüsib „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketti, tehes selle kohta tõsist kriitikat.

Kust võttis V. Miller julguse astuda üles seesugusel pretsedendil viisil? V. Millerist kui arhivaarist, koduloo uurijat ja bibliotekaa rist, aga ka kui lihtsalt huvitavast inimesest on kirjutatud üsna palju.⁴¹ Ta on kirjutanud endast ka ise.⁴² V. Miller sündis 7. veebruaril 1911. aastal Saaremaal Kihelkonna vallas. 1918. aastal asusid V. Milleri vanemad elama Kuresaare linna. V. Miller töötas kuni 1929. aastani karjase, ehitus- ja sadamatöölise ning voorimehena. Edaspidi sai temast koduõpetaja. 1950.

aasta aprillis lõpetas V. Miller Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna. V. Miller oli oma taustalt lihtne inimene, kes tegi enda elatamiseks tavalist tööd. N.-ö. kõrgetesse akadeemilistesse sfääridesse ta ei kuulunud. Siiski, 1950. aasta kodanlike natsionalistide paljastamiskampaania ei läinud ka V. Millerist mööda. 1951. aastal kirjutas V. Miller oma käsikirjalises eluloos: „Et momendil ei olnud saadaval sobivat erialast kohta, siirdusin üheks aastaks meie eesrindlikku tööstusharru – põlevkivitööstusesse tootvale tööle. Sellest ajast (ja töötan ka praegu) Kohtla-Järve Käva 2 kaevanduses kaevurina.“ 1952. aasta lõpul tehti talle ettepanek minna tööle ENSV TA Keskraamatukokku.⁴³ Artikli avaldamise ajal, 1957. aastal oli V. Miller ENSV Teaduste Akadeemia raamatukogu töötaja.

V. Miller nimetab oma artiklis „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketti käepäraseks käsi raamatuks, mis on orientiiriks kõikidele minevikuga tegelevatele teadusaladele. Tä rõhutab, et kui 1952. a. „Eesti NSV ajalugu“ koostati isikukultuse tingimustes ÜK(b)P ajaloo lühikursuse metodoloogia eeskujul, siis uue väljaande ettevalmistamisel on sellest loobutud. Autorid on muutnud mitmes küsimuses järsult ja diametraalselt seisukohti, eriti suhtumises mõnedesse ajaloolistesse isikutesse (J. Anvelt, H. Pöögelmann jt.). Samas aga ei ole autorkond muutnud oma suhtumist ajaloosse ja faktidesse. V. Milleri peamine süüdistus on, et ajalookäsitluse kirjutuslik meetod on jäänud samaks, s. t. skeem ees, faktid järel.⁴⁴

V. Miller esitab artiklis viis olulist argumenti, miks „Eesti NSV ajaloo“ teise väljaande makett ei ole ilmutamiseks sobiv. Väljaõeldu võtab ta artikli lõpus kokku üleskutsuga: „Eesti NSV ajalugu on vaja algusest

⁴¹ P. Pillak. Voldemar Miller 90. – Tuna 2001, nr. 2, lk. 121–128; V. Miller. Kirjandusnimestik. Koostanud M. Kuuskmäe, K. Tämmaru. Tallinn, 1986, lk. 35–37; V. Miller. Eesti kirjanike leksikon. Koostanud O. Kruus ja H. Puhvel, Tallinn, 2000, lk. 342; V. Miller. 1944. aasta ühe Eesti inimese elus. – Looming 1994, nr. 12, lk. 1645–1656; V. Miller. Mälestusi Otto Liivist. – Kleio. Ajaloo Ajakiri, 1994, nr. 10, lk. 54–57. Eesti Filmiarhiivi (EFA) fonokogu 2855 I ja II osa (kokku 2 tundi ja 30 minutit). Vt. kokkuvõtte ettekandest: Raamatukogu 1991, nr. 1, lk. 36–37; I. Paavle. Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1996, nr. 3 (17), lk. 3–14.

⁴² V. Miller. 1944. aasta ühe Eesti inimese elus. – Looming 1994, nr. 12, lk. 1645–1656; V. Miller. Mälestusi Otto Liivist. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1994, nr. 10, lk. 54–57.

⁴³ V. Miller. Eesti Teaduste Akadeemia Keskarhiiv. F. 1, n. 1, s. 1649, lk. 64 (Rahvusraamatukogu süstematiseerimata isikuarhiiv).

⁴⁴ V. Miller. Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu. – Looming 1957, nr. 1, lk. 155.

peale uuesti kirjutada, lähtudes valjult kontrollitud ja kriitiliselt läbitöötatud faktidest, mitte ette valmis skeemidest ja seisukohtadest [– – –] Täispööre on vajalik meetodis, mitte igakord aga seisukohtades. Arutletud maketis ei seisnud viga mitte alati selles, mida öeldi, vaid kuidas öeldi.⁴⁵

Esmalt leiab V. Miller, et Eesti NSV ajaloo arengu spetsiifikat arvestamata on üle võetud Nõukogude Liidu ajaloo perioodiseerimine. Eriti paistab see silma feodaalse killustumuse ajajärgu käsitlemisel. Ajajärk on jaotatud sarnaselt Venemaa ajaloo perioodiseeringule kaheks.

Teiseks heidab ta ette, et faktide sihilik valik on tehtud nii, et see toetaks juba valmis kontseptsiooni. Seesuguse meetodi kasutamine on viinud käsitluses suurte vastuoludeni. Näitena toob ta Eesti ja Vene suhete ebateadusliku käsitlemise ning talurahvaliikumise. V. Miller kirjutab, et „isikukultusega kaasnevate nähtuste mõjul olid rikutud ka rahvaste koostöö ja üksteisesse suhtumise nõukogulikke printsiipe. Nüüd tundub see aga lääge lõimitamisena suur-vene šovinismi ees ja halleluujate laulmisena.“ Milleri sõnul on talurahvaliikumist püütud näidata võimalikult palju ja kohati on see muutunud vastuhakkude loendiks. Ta heidab ette, et uuritud ei ole talurahva ülestõusude ajendeid, üldise põhjusena on välja toodud rõhumine.⁴⁶

Kolmandaks toob ta välja, et parteidevahelist poliitilist võitlust ja kodanlikku perioodi on käsitletud lihtsustatult ja skeemaaliselt, et kodanlikke parteisid on ainult mainitud, neid iseloomustamata. Ta rõhutab, et nii lihtsustatult ei saa kodanliku perioodi keerukat poliitikaelu käsitleda.⁴⁷

Neljandaks: Nõukogude perioodi on käsitletud lakeeritult ja teravaid nurki vältides ning hoidudes kriitilistest hinnangutest. Milleri sõnul aga tegelikkuses „[– – –] ei saa seda küsimust käsitleda nii, et Stalinist ei tohi rää-

kida. Stalini nimi on kõikjalt maha tõmmatud, varjatud tsitaadid on aga käsitluses sees.“⁴⁸

Viiendaks juhib Miller tähelepanu faktide ja materjalide ebakriitilisele kasutamisele. Eriti kriitikavabalt on kasutatud vene allikate andmeid. Miller toob välja, et kahtlased andmed on antud ilma kommentaarideta, analüüsimate faktid aga annavad mõnikord vastupidise tulemuse sellele, mida autorid soovivad näidata. Oodatavate tulemuste tõestamiseks kasutatakse seepeale fakte, millel ei ole jällegi antud küsimuse jaoks tõestavat jõudu.⁴⁹ Kõige olulisem oli aga V. Milleri provokatiivne üldistus, mille kohaselt Eesti NSV ajalugu on vaja uuesti kirjutada.⁵⁰

Voldemar Milleri artikli ilmumine ajakirjas Looming vajab selgitamist. Oleme harjunud, et demokraatlikes maades enamasti puudub tsensuur ühiskondlik-poliitiliste mõtteavalduste üle, kui need kuidagi ei ohuta vaenu. Nõukogude ajal oli kõik sootuks teisiti. Selleks, et artikkel trükivalgust näeks, läbis tekst terve kadalipu. Looming kuulus kindlasti väljaannete hulka, millele sisu üle kehtis range eelkontroll. Tegemist oli kirjanduslik-kunstilise ja ühiskondlik-poliitilise ajakirjaga, mida andis välja Eesti NSV Kultuuriministeeriumi Kirjastuse ja Polügraafia-tööstuse Peavalitsuse Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus. 1957. aasta jaanuari ajakirja tiitel-lehel on kirjas: „ENSV Kirjanike Liidu häälekandja“. Ajakirja toimetuse kolleegiumi kuulusid 1957. aasta alguses luuletaja ja tõlkija Erni Hiir, kirjanikud Paul Kuusberg, Eduard Männik, Ralf Parve, Paul Rummo, Juhan Smuul, Aleksei Sokolov ja Anton Vaarandi. Ajakirja toimetaja oli kirjanik Ilmar Sikemäe.

1957. a. esimeses numbris ilmavalgust näinud artikkel „Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“ on irriteeriv. Kahjuks pole võimalik täpsemalt selgitada, kuidas kulges artikli sisu trükiküpsseks menetlemine. Märkimisväärne on aga ka artikli ilmumise kiirus.

⁴⁵ *Ibid.*, lk. 158.

⁴⁶ *Ibid.*, lk. 155.

⁴⁷ *Ibid.*, lk. 156.

⁴⁸ *Ibid.*, lk. 157.

⁴⁹ *Ibid.*, lk. 157.

⁵⁰ *Ibid.*, lk. 155–158.

Nimelt leidsid Eesti NSV ajaloo teise väljaande maketi kollektiivsed arutluskoosolekud, millel artikkel põhineb, aset 19.–20. oktoobril 1956⁵¹ ja sama aasta 10.–11. detsembril⁵². Ajakirja Looming jaanuarikuu number anti ladumisele 16. detsembril 1956 ja trükkimisele 15. jaanuaril 1957.⁵³ Seega viimasest arutluskoosolekust ei jõudnud mööduda veel kuudki, kui artikkel „Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“ jõudis minna trükki.

V. Milleri otsekoheise artikli ilmumine ajakirjas oli julgustükk toimetaja Ilmar Sikemäe poolt. Peatoimetaja ja toimetuskollegiumi vastustus oli osaliselt jagatud, kuid kui vaja oli kedagi karistada, siis oli selleks ikkagi toimetaja. Nii saigi artikli ilmumine toimetajale saatuslikuks. Ilmar Sikemäe⁵⁴ vahetati välja Paul Kuusbergi⁵⁵ vastu⁵⁶ ja oktoobrikuu numbrist alates oli P. Kuusberg ajakirja toimetajaks. Samas ei muutunud toimetuse liikmeskond, I. Sikemäe oli endiselt toimetuses ja avaldas Loomingus artikleid.⁵⁷

ENSV TA Ajaloo Instituudi reaktsioon Voldemar Milleri artiklile

Voldemar Milleri ootamatu sisuga artikkel ärritas Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi direktorit Viktor Maamäge, kes reageeris toimunule kaebekirjade kirjutamisega NSV Liidu TA Ajaloo Instituuti ja vastusartikliga ajakirjas Looming.

Esimese kirja saatis Maamägi NSV Liidu Teaduste Akadeemiasse 8. veebruaril 1957.

Kiri oli adresseeritud professorile, ajalooteaduste doktorile V. K. Jatsunskile ning kolmele ajalooteaduste kandidaadile: N. Mansvetovile, V. Pašutole ja I. Jakubovskajale.⁵⁸ Kõik need ajaloolased olid kohal ka „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketi arutluskoosolekul oktoobris.

Saadetud kirjas palus V. Maamägi NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudil avaldada arvamust V. Milleri artikli kohta. Ta rõhutas, et vastuskirja koostamine ajakirja Looming toimetusele on rangelt vajalik, sest V. Milleri artikkel õonestab lugejate usku „Eesti NSV ajaloo“ teise trükki ja kogu nõukogude ajalooteadusesse.⁵⁹

V. Maamägi tõi Moskvasse saadetud kirjas välja neli põhjendust vastuartikli kirjutamiseks. Esiteks: V. Miller omistas artiklis maketi arutelu osalenutele mõtteid, mida nad ei olnud väljendanud. Teiseks: V. Miller andis poliitilise löögi tema arvates ebaõigetele seisukohtadele, nõudes senise ajalookäsitluse ümberhindamist. Kolmandaks: V. Miller nõudis Eesti ajaloo täielikku ümberkirjutamist. Neljandaks süüdistas ta Eesti NSV ajaloo teise trüki maketi koostajaid ajaloo võltsimises.⁶⁰

Moskvasse saadetud kirjaga oli kaasas ka Loomingus ilmunud V. Milleri artikli tõlge vene keelde⁶¹ ja „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki maketi arutluskoosolekute osaline protokoll, mis oli vormisatud kaheosalisena. Laused stenogrammis olid kõrvutatud V. Milleri väidetega.⁶² Näiteks V. Milleri järgi R. Kenkmaa rõhutas, et kronoloogia on maketis kahtlust

⁵¹ „Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ II trüki arutluskoosoleku protokoll ja sõnavõttude stenogrammid. Tallinnas 19. ja 20. oktoober 1956. a. ERA, f. R-2343, n. 3, s. 257.

⁵² „Eesti NSV ajaloo (kõige vanemast ajast tänapäevani)“ teise trüki arutluskoosoleku protokollid 10. ja 11. detsember 1956, ERA, f. R-2343, n. 3, s. 259; 10. ja 11. detsember 1956, R-2343.3.260; 10. ja 11. detsember 1956, ERA, f. R-2343, n. 3, s. 261.

⁵³ Looming 1957, nr. 1.

⁵⁴ Ilmar Sikemäe oli ajakirja Looming toimetaja aastatel 1953–1957.

⁵⁵ Paul Kuusberg oli ajakirja Looming toimetaja aastatel 1957–1960 ja hiljemgi.

⁵⁶ 25. september ja 3. oktoober 1957, nr. 1-4-2084, 163-202. EKP KK büroo istungite regestid. II. 1954–1971. Koostanud T. Tännberg. 2011, lk. 132.

⁵⁷ Näiteks kirjanduslane artikkel: I. Sikemäe. Et süda oleks rahul. – Looming 1957, nr. 11, lk. 1677–1696.

⁵⁸ Kiri NSV Liidu Ajaloo Instituuti. Kirjavahetus 1957. a. Loomingus avaldatud V. Milleri artikli „Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“ kohta. 9. märts 1957 – 27. aprill 1957. ERAF, f. R-2343, n. 2, s. 164, lk. 12.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Kirjavahetus 1957. a. Loomingus avaldatud V. Milleri artikli „Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu“ kohta. 9. märts 1957 – 27. aprill 1957. ERAF, f. R-2343, n. 2, s. 164.

⁶¹ *Ibid.*, lk. 14–26.

⁶² *Ibid.*, lk. 25–31.

äratav, stenogrammi kohaselt oli R. Kenkmaa rääkinud aga vaid ühest kindlasti juhtumist. V. Milleri sõnade kohaselt väitis Jakobovskaja, et Vene ajaloo keegi ei samasta kadette Vene Rahva Liiduga, miks peaks tegema seda Eesti ajaloo. Stenogrammist aga järeltub, et I. Jakobovskaja sellest ei rääkinud. V. Milleri artikkel viitab I. Jakobovskajale, J. Jankovskile, K. Laignale, M. Pestile, kelle sõnade järgi eelkõige anti üldine iseloomustus Venemaal ÜK(b)P lühikursusele või mõnele muule autoriteetsele tööle, alles siis kohandati sellele alusele Eesti ajalugu. Stenogrammis on aga kirjas, et Jakobovskaja ütles hoopis: väljaande parandamise tee peab kulgema läbi iseseisva loominguulise töö just eesti ajaloolaste poolt, mitte otsitud kõrvalise abiga. Iseseisev küsimuste lahendamine sõltub faktidest, mitte skeemidest, mille ümber kogutakse fakte.⁶³ Need on V. Maamäe sõnutsi vaid mõned üksikud näited V. Milleri tehtud kriitika vildakusest.

9. märtsil saatis V. Maamägi vastusartikli ajakirja Looming toimetusele. Ta kirjutab: „Me tervitame asjalikku ja printsiipiaalset kriitikat. See aitab kaasa ajaloo teaduse arengule. Seda tõendavad ilmekalt ka „Eesti NSV ajaloo“ maketi arutluse tulemused. Kuid me oleme valeinformatsiooni vastu. Eesti nõukogude ajaloolased ei astu sammu tagasi ega lase tõmmata eesti nõukogude ajaloo teadust natsionalistliku ideoloogia sõiduvette, nagu see meeldiks V. Millerile.“⁶⁴ Kirjas öeldakse: „V. Miller oli oma ülesandeks seadnud anda hinnang diskussioonile, mille oli organiseerinud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut seoses ühekõitelise „Eesti NSV ajaloo“ teise trüki ettevalmistamisega. Kuigi artikliga püüti jätta muljet, nagu väljendaks see ajaloolaste üldist arvamust, on siin põhiliselt tegemist artikli autori isikliku seisukohaga. Toimetuse aga ei kontrollinud V. Milleri andmeid ja avaldas kirjutuse, mis viib lugejad eksitusse.“⁶⁵

Toimetusse saadetud artikli avaldamist nõudis V. Maamägi ajakirja järgmises numbris. Ära kirja saatis V. Maamägi ka EKP Keskkomitee kultuuri, teaduse ja kooli osakonna juhatajale E. Intile. Nagu ta ise nimetas, oli kirjutis asutuse juhatajale tutvumiseks. Tegelikult saab Maamägi kirja tõlgendada kui märgukirja kommunistlikule parteile.⁶⁶ V. Milleri artiklit kritiseerivale loole olid alla kirjutanud ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor V. Maamägi ja Instituudi parteibüroo sekretär V. Leede.

Loomingule saadetud kirjatükist saab välja tuua kaks seisukohta, mille üle V. Maamägi on sügavalt rahulolematu. Esmalt on selleks periodiseerimine. V. Maamägi väidab: V. Miller kirjutab, nagu oleksid V. Pašuto, V. Dorošenko, S. Vahre, K. Siilivask, H. Kruus, R. Kenkmaa ja L. Vilberg väitnud, et Eesti NSV ajaloo arengu spetsiifikat arvestamata on üle võetud ka Nõukogude Liidu (vene) ajaloo periodiseerimine. Samas nimetatud sõnavõtjad ei väitnud seda.⁶⁷ Teiseks rahulolematuse põhjuseks oli eesti ja vene rahva ajaloo sidumise problemaatika. V. Maamägi kirjutab, et piiritagused eesti kodanlik-natsionalistlikud ajaloolased kuulutavad Narva jõe ida- ja läänekultuuri piiriks ja eraldavad eesti rahva ajaloo vene rahva ajaloo. Faktid kinnitavad aga tihedaid, sajandeid kestnud sidemeid eesti ja vene rahva vahel.⁶⁸ V. Maamägi rõhutas, et artikli autor omistas aruteludel osalenutele iseenda mõtteid. Näiteks V. Milleri kirjutise kohaselt ajaloolased väitsid, et eesti ja vene suhteid ei peaks sedavõrd süvitsi käsitlema. V. Miller kirjutas: „Ükski osavõtja ei eitanud vene ja eesti rahva suhete käsitlemise vajadust, kõik, eriti vene seltsimehed, näitasid, et sel kujul oli see ehk mõeldav ajal, mil isikukultusega kaasnevate nähtuste mõjul olid rikutud ka rahvaste koostöö ja üksteisesse suhtumise printsiibid, nüüd tundub aga lääge lõimitamisena suur-vene šovinismi ees ja halleluuja laulmisena.“⁶⁹

⁶³ *Ibid.*, lk. 12.

⁶⁴ *Ibid.*, lk. 10.

⁶⁵ *Ibid.*, lk. 3.

⁶⁶ *Ibid.*, lk. 1–2.

⁶⁷ *Ibid.*, lk. 3.

⁶⁸ *Ibid.*, lk. 6.

⁶⁹ *Ibid.*, lk. 6.

V. Maamäe sõnade kohaselt aga ei saa stenogrammist selliselt formuleeritud mõtteid välja lugeda.

25. märtsil saatis V. Maamägi ajakirja Looming toimetusele teise kirja (koopia oli saadetud ka V. Leedele). Selles ta soovis, et täiendav kiri lisatakse juba varem avaldamiseks saadetule, sest „see näitab Moskva seltsimeeste eneste seisukohavõttu V. Milleri artikli kohta“. Kolmandas kirjas V. Maamägi tõdeb, et pärast tema kirja esitamist toimetusele saabus instituuti Moskva seltsimeeste V. Pašuto, S. Jakubovskaja ja K. Jatsunski allkirjadega vastuskiri, kus märgiti, et „V. Milleri artikkel sisaldab olulisi ebatäpsusi maketi arutlusel meie poolt väljendatud arvamuste edasiarendamisel“. Kirjas osutatakse reale, osalt juba Maamäe poolt esitatud moonutustele sõnavõttudes esitatud seisukohtade edastamisel ja märgitakse, et allakirjutajad lubavad teha viiteid nende kirjale „kui on vaja taastada maketi arutluse tõeline pilt“.⁷⁰ Kiri avaldati 1957. aasta Loomingu neljandas numbris koos 9. märtsil saadetud kirjaga.

Peaaegu kolm kuud oli möödunud V. Maamäe kaebekirja saatmisest NSV Liidu Teaduste Akadeemiasse, kui saabus ka V. K. Jatsunski vastus, mis kannab 27. aprilli kuupäeva. Tegemist on V. K. Jatsunski vastusega V. Maamäe 8. veebruaril kirjutatud kirjale. Vastus oli aga adresseeritud millegipärast hoopis Juhan Kahki, mitte V. Maamäe nimele. Selles ütleb V. K. Jatsunski, et vastab nõnda hilja, sest oli komandeeringus, kuid et antud probleemi tuleb tõsiselt arutada.⁷¹

Kokkuvõte

K. Laigna ja V. Milleri kirjutiste ja neile osaks saanud vastuvõtu taustal võib teha paar tähelepanekut arengute kohta poststalinistlikus ajalookirjutuses Eestis. Esmalt on selgelt tunda, et Stalini surmale järgnenud aastad löid eelduse liberaalsemaks mõttevahetuseks ajaloo teemadel. Oluline muutus oli, et pikkamööda oli haihtumas Stalini isikukultuse vari, mis oli pikalt kammitsenud ajalooalast uurimistööd

ning hoidnud ühiskonda hirmu all. Aga liberaalseerimisel olid selged limiidid. Metodoloogilistelt alustelt ajalookirjutus ei muutunud ega saanudki muutuda. Nõukogulik käsitlus Eesti ajaloost lihtsalt pidi sisaldama retoorikaelemente, nagu eesti ja vene rahva ajalooline sõprus ning rahvamasside otsustav osa ajaloo protsessis. Mäng selle ümber, mida nimetati marksistlikuks Eesti ajalookäsitluseks ja kuhu asetada narratiivis rõhud, jäi kestma. N.-ö. ametlike historiograafide käes, kes olid koostanud 1952. a. üldkäsitluse, oli endiselt otsustusõigus, kuidas peaks välja nägema parandatud „Eesti NSV ajalugu“. Kuid nende leer ei olnud sugugi ühtne. Eeldatavasti püüdis peatoimetaja G. Naan piirduda minimaalsete parandustega, kuid tema arusaamale oponentis H. Moosberg. Nii venis üldkäsitluse maketi koostamine ning selle arutamine kahel teaduslikul sessioonil ei toonud endaga kaasa selgust paranduste ulatuses. Ilmselt on nii K. Laigna kui V. Miller kasutanud võimalust viia diskussioon avalikkuse ette. Küllap kannustas neid sügav vastumeelsus räägetelt stalinistlikelt seisukohtadelt kirjutatud 1952. a. üldkäsitluse suhtes ning ehk ka lootus, et uus üldkäsitluse redaktsioon saab sisu poolest inimlikum. V. Milleri kriitika ajakirja Looming veergudel ärritas Ajaloo Instituudi direktorit V. Maamäge, kes rakendas V. Milleri seisukohtade purustamiseks kõik tema käsutuses olnud võimalused: abi otsimine Moskva ajaloolastelt ning V. Millerit tembeldamine kodanlike ajaloolaste kaasajooksikuks.

K. Laigna ja V. Milleri julge ülesastumine on huvitavaks episoodiks Eesti ajaloo ümberkirjutamisel. See avaldas tolleaegsetele ametlikele historiograafidele kainestavat mõju ning juhtis tähelepanu tõsiasjale, et vanade klišeede rakendamine Eesti NSV üldkäsitluse koostamisel ei pruugi enam toimida.

Helen Lausma-Saar

(1988), doktorant, Tallinna Ülikool,
Rüütli 6, 10130 Tallinn,
Helen.Lausma-Saar@tlu.ee

⁷⁰ *Ibid.*, lk. 32–33.

⁷¹ *Ibid.*, lk. 34–35.